

ЕТНОКУЛЬТУРНІ РЕСУРСИ ЖИТОМИРЩИНИ ЯК ТУРИСТИЧНІ АТРАКЦІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Проаналізовано наукову літературу з питань туристичного краєзнавства та розвитку туризму на Житомирщині, охарактеризовано джерельну базу дослідження.

Ключові слова: *Житомирщина, краєзнавчі дослідження, етнічний туризм, туристичні ресурси, етнічна культура.*

Проанализирована научная литература по вопросам туристического краеведения и развития туризма на Житомирщине, охарактеризовано источниковую базу исследования.

Ключевые слова: *Житомирщина, краеведческие исследования, этнический туризм, туристические ресурсы, этническая культура.*

In the article the analysis of scientific literature is carried into practice on questions of tourist study of a region and development of tourism on Zhytomyr region, described a primary base of this research. Specified concepts are: «tourism», «tourist resources», the value of concept «ethnotourism», «ethnic culture» is found out.

Key words: *Zhytomyr region, regional researches, ethnic tourism, tourist resources, ethnic culture.*

Останні 20 років провідні науковці України значну увагу приділяють вивченню і дослідженню туристичної сфери. Адже її значимий потенціал недооцінено і недостатньо вивчено. Туристичну індустрію слід розпочинати на регіональному рівні, саме так можна сприяти розвитку туризму не тільки в державі, а й в окремих її регіонах. Житомирщина не є винятком і має гідно представляти свій туристичний потенціал, як важливу складову розвитку туризму, зокрема й етнотуризму, завдячуючи наявністю значним етнокультурним ресурсам. Етнічний туризм як один із напрямів культурно-пізнавального туризму є привабливим для багатьох країн. Світова практика доводить, що подібний вид туризму здатний задовольняти певні духовні, культурні потреби людини.

Метою статті є аналіз наукової літератури з питань розвитку туризму та краєзнавчих досліджень на Житомирщині, які сприяють популяризації етнотуристичної індустрії в регіоні; розкриття основних понять і термінів, розгляд історико-культурних передумов формування ресурсів етнічного туризму в регіоні.

Найґрунтовнішими дослідженнями в галузі туризму є праці В. Киф'як, Р. Ладижевської, Л. Воронкової, Т. Дьорової, Я. Луцького, В. Федорченка, М. Костиці, С. Поповича, В. Обозного, В. Дехтяр, В. Корнієнко, В. Кулік, А. Мокляк.

Зарубіжні дослідники І. Зорін, В. Квартальний розглядають загальне значення поняття «туристичні ресурси», а вітчизняні науковці

Б. Л. Финогеев, А. Молодецький, О. Любіцева побіжно торкаються поняття «етнічні ресурси».

Серед краєзнавців нашої області, які досліджували, збирали і публікували матеріали своїх наукових доробок, такі відомі, як Г. М. Мокрицький, М. Ю. Костиця, В. О. Єршов, Л. С. Монастирецький, В. Ф. Шинкарук, П. В. Білоус, Р. Ю. Кондратюк, В. В. Білобровець, В. В. Вітренко, І. І. Ярмошик, М. В. Врублевський та ін.

В Україні туризм був недостатньо розвинений, аж до 1914 року, коли туристичною діяльністю займалось Російське товариство туристів і Польське товариство краєзнавче. У 1900-х рр. активну туристичну діяльність здійснювало товариство «Сокіл», яке заснувало туристичну (під проводом К. Гутковського) і велосипедну (голова Я. Вінчковський) секції [1]. Інтенсивніший туристичний рух поширився і набув організованіших форм з 1920-х рр. 1924 р. у Львові засновано мандрівнокраєзнавче товариство «Плай» з філіями в інших містах. Широкі маси молоді охоплювали мандрівками Пласт і Карпатський лещетарський клуб [2].

Помітну стимулюючу роль у становленні туризму в Україні відіграла діяльність випускника Києво-Могилянської Академії Василя Григоровича Барського.

Педагоги і громадські діячі В. Ільницький та О. Партицький зробили певний внесок у розвиток туристичного руху в Україні в другій половині XIX ст. У 1878 р. О. Партицький звернувся до краян із пропозицією про розширення місць для відпочинку, розробку та прокладання нових туристичних маршрутів, посилене вивчення рідного краю [3].

Значну увагу організації народознавчих мандрівок приділяли члени «Руської трійці» — М. Пашкевич, І. Вагилевич та Головацький.

Кінець XX ст. — створення перших туристичних бюро, які організовували туристичні мандрівки. В травні 1965 р. згідно з Постановою Секретаріату Української республіканської ради профспілок створено Житомирську обласну раду по туризму та екскурсіях, а в січні 1970 р. при облраді по туризму та екскурсіях — Житомирське міське екскурсійне бюро. У 1973 р. Житомирське міське екскурсійне бюро перетворено в Житомирське бюро подорожей та екскурсій. З липня 1988 р. ліквідована Житомирська обласна рада по туризму та екскурсіях та створено на базі туристсько-екскурсійних підприємств та організацій області Житомирське туристсько-екскурсійне виробниче об'єднання «Житомиртурист».

До 1991 р. рекреаційно-туристичне господарство України функціонувало в єдиному рекреаційно-туристичному комплексі Радянського Союзу. Курорти належали державі, керівництво туристичною діяльністю здійснювалося централізовано. Туризм в Україні розвивався на профспілковій та відомчій основах. Путівки на бази та в будинки відпочинку надавали як своєрідний вид пільг. Профспілковим туризмом в Україні керував «Укрпрофтуризм», іноземним

туризмом — монополюю «Інтурист», а також «Супутник», — організація, яка впорядковувала в СРСР міжнародний молодіжний туризм.

Зі здобуттям незалежності в 1991 р. створено Житомирське відділення Українського акціонерного товариства по туризму та екскурсіях «Укрпрофтур», як правонаступник Житомирського туристсько-екскурсійного виробничого об'єднання «Житомиртурист». З квітня 1992 р. створено при апараті Правління Житомирського обласного відділення «Житомиртурист» АО «Укрпрофтур», яка займається організацією туристичної комерційної діяльності, а саме: прийом іноземних туристів, відправка туристичних груп за кордон та організація туристичних подорожей по країнах СНД, оздоровлення населення північних районів області, які постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС. У червні 1993 р. Житомирське обласне відділення реорганізовано в обласне дочірнє підприємство «Житомиртурист», яке діє і нині.

Ідея національного відродження, збереження культурних звичаїв та традицій через пропагування етнотуризму має стати загальнодержавною, оскільки Україна — країна регіонів. Об'єднання регіонів можливе завдяки «регіональному самопізнанню». Вивчення історії та культури невеликих міст, окремих регіонів є надзвичайно важливим, тому що їх історія є складовою історії всієї країни. Проблеми історії регіонів розглядає краєзнавство — наука молода та маловивчена. Саме слово «краєзнавство» в лексиконі утвердилось не так давно (на початку ХХ-го ст.). У словниках В. Даля та Ф. Брокгауза і І. Ефрона воно ще відсутнє. У словнику С. Ожегова подається таке тлумачення цього терміна: «Краєзнавство — сукупність знань (географічних, історичних і т.п.) про окремі місцевості країн».

А. Непомнящий у своїй монографії «Історичне краєзнавство в Криму (2-ї пол. ХІХ — поч. ХХ ст.) надає таке визначення краєзнавства: «Історичне краєзнавство — частина історичної науки, яку сучасні пошуковці визначають як науково-культурну діяльність з вивчення минулого окремого регіону і поширення знань про нього. Вона (діяльність) будеється на виявленні, урахуванні та охороні пам'яток минулого, які мають відношення до краю, дослідженнях минулого регіону».

Цікавою є думка одного з перших радянських краєзнавців М. Пришвіна, що «краєзнавство є не лише наука, воно, скоріше, є настільки ж і мистецтво, взагалі, воно не так аналітична як синтетична діяльність людини». [4]

Територія, яку займає Житомирщина, з давніх-давен заселяли люди, що й засвідчують численні археологічні пам'ятки. Інтерес до археологічних об'єктів області виник ще в ХІХ ст., хоча перші такі зацікавлення старожитностями краю відомі вже з ХVІІІ ст. Зокрема, в 1763 р. поміщиця села Немирівка (нині Коростенський район) здійснювала розкопки давньоруського кургану, в якому, за переказами, було поховано київського князя Ігоря Рюриковича.

У першій половині ХІХ ст. розкопки археологічних старожитностей на території області здійснював граф Растворовський, який

у 1828 р. розкопав 4 кургани поблизу Мирополя. У 1848 р. поміщик Овруцького повіту Михайло Пйонтровський провів дослідження вже згаданого кургану в селі Немирівка.

У середині XIX ст. розвідкові археологічні роботи на території Овруцького повіту провів за завданням Київської тимчасової комісії професор університету святого Володимира О. Ставровський.

Науковий підхід у вивченні археологічних пам'яток Житомирщини пов'язаний з іменами видатних українських археологів В. Антоновича, С. Гамченка. В. Антонович досліджував кургани в Житомирі, на території нинішніх Андрушівського, Ружинського районів. Систематизовані дослідження старожитностей краю ввійшли до його фундаментальних праць «Раскопки в стране древлян» (1893) та «Археологическая карта Волынской губернии» (1901).

Житомирський археолог Сергій Гамченко продовжив розпочати В. Антоновичем дослідження курганного могильника в Житомирі, провів розкопки давньоруських пам'яток у басейнах рік — Случ, Корчувата, Тетерів. Підсумком цих досліджень стала праця «Житомирський могильник», що вийшла друком у 1888 р. У 1893 та 1895 рр. учений провів розкопки курганів біля с. Зарічани (колишне Псище) і Соколової Гори. У 1919–1923 рр. С. Гамченко продовжував археологічні дослідження Житомира і околиць, результати яких він виклав 1930 р. у праці «Житомир за першоджерелами передісторичної археології», яка фактично стала першим зводом археологічних пам'яток Житомира.

У Коростені на початку XX ст. проводив археологічні дослідження В. Хвойка, котрий, зокрема, відкрив у місті стоянку мезолітичного часу.

У 30-ті рр. XX ст. значний внесок у вивчення археологічних пам'яток області зробив І. Ф. Левицький, на той час працівник Волинського науково-дослідного музею (в Житомирі). Археолог дослідив цікаві об'єкти культури — кулястих амфор (мідний вік), зокрема, поховання в кам'яних скринях, поселення трипільської культури в урочищі Моства на Коростенщині, кургани на території Народицького району.

У подальші роки археологічні дослідження на території області здійснювали відомі українські археологи — Т. Мовчанівський, В. Козубовський, В. Неприна, В. Гончаров, Р. Юра, Р. Виезжев, М. Кучера, Є. Махно, І. Винокур та ін. Дослідження І. С. Винокура в 50-х рр. XX ст. стали основою ґрунтовної праці «Старожитності Східної Волині», що вийшла друком у 1960 р.

Тривалий час вивчав археологічні старожитності області директор Житомирського обласного краєзнавчого музею В. Місяць. У 1958 р. В. Місяць відкрив Житомирську ранньопалеолітичну стоянку в селі Городище Черняхівського району. Сучасницями її є стоянки Амвросівка на Донбасі, Лука-Врублівецька на Хмельниччині.

До вивчення археологічного минулого краю долучались і краєзнавці-любители, вчителі шкіл. Серед них слід згадати доробок

Г. Богуна «Археологічні пам'ятки р. Гнилопяти» — учителя із села Бистрик Бердичівського району — С. Липка — учителя Любарської школи № 1, котрий співпрацював з комісією по написанню енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України». Стаття присвячена Любару в цій енциклопедії, належить саме Сергію Андрійовичу.

Значні пошукові роботи та дослідження на Поліссі проводив у 50-х рр. XX ст. московський археолог Юрій Кухаренко [5].

У повоєнний час археологічні розвідки в околицях Житомира здійснювали експедиції Інституту археології АН УРСР: у 1945 р. під керівництвом С. В. Махно, у 1973 р. — М. П. Кучери. У 1954–56 рр. проводила розкопки на поселеннях слов'ян II–V ст. н. е. в селі Пряжів експедиція Житомирського краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура. У 1982–93 рр. додатково обстежували територію Житомира і його околиць — експедиції Житомирського обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. І. Ярмошика, а згодом О. О. Тарабукіна.

Найвідомішою і найґрунтовніше дослідженою пам'яткою на Житомирщині є Радомисьльська стоянка, яка належить до початку пізнього палеоліту і має вік приблизно 40–35 тисяч років. Багато зусиль до її дослідження доклав відомий український археолог І. Г. Шовкопляс.

Надзвичайно цінні дослідження пам'яток другої половини I тисячоліття на території, що прилягає до Житомира, проводила московський археолог, доктор історичних наук І. П. Русанова.

Пізніше краєзнавчі дослідження стали основою туристичних досліджень, і саме вивчення туризму з наукової точки зору привернуло увагу вчених багатьох сфер знань. У зв'язку з цим виникла необхідність у розробці точних визначень і термінів. Міжнародні організації постійно звертаються до теми тлумачення термінології, в основному з метою узгодження принципів міжнародної статистики. Так, у 1937 р. визначення «міжнародний турист» було надано на Конференції експертів за статистикою Ліги Націй. У 1950 р. International Union Official Travel Organization (IUOTO) — Міжнародне об'єднання офіційних туристських організацій (MOOTO), перетворений у 1975 р. у Всесвітню туристичну організацію (ВТО), уточнив визначення «турист», ввівши нові поняття: «екскурсант» і «транзитний мандрівник». При цьому було відокремлено ці категорії від категорії «турист».

Певні групі й економічні інтереси країн істотно впливають на тлумачення понять, що беруться за основу в національних нормативних актах, регулюючих певні відносини у сфері туризму.

Термін «туризм» трапляється в англійській літературі вже на початку XIX ст. і трактується як прогулянка або подорож, що закінчується поверненням до місця, звідки починалася. Приблизно в той же час у Франції публікується словник французької мови, який тлумачить поняття туриста як мандруючого з цікавістю або з метою «згадати час».

Туризм у сучасному уявленні — велика економічна система з різноманітними зв'язками між окремими елементами як у межах народного господарства окремої країни, так і в межах зв'язків національної економіки зі світовим господарством у цілому [6, с. 244].

Туристська індустрія — це сукупність засобів розміщення, транспортних засобів, об'єктів харчування, розважального, пізнавального, ділового, оздоровчого, спортивного і іншого призначення; організацій, що здійснюють туроператорську і турагентську діяльність, а також організацій, що надають екскурсійні послуги і послуги гідів-перекладачів.

У Законі України «Про туризм» під туризмом розуміється «тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання з оздоровчою, пізнавальною або професійно-діловою метою без заняття оплачуваною діяльністю». Втім, ані в цьому законі, ані в законі «Про внесення доповнень до Закону України «Про туризм», хоча в останньому і перелічуються кілька видів туризму, такий вид туризму як етнічний не згадується.

Щодо наукової літератури, то це поняття останнім часом трапляється і у вітчизняній, і в російській літературі, хоча не має однозначного визначення.

Фіногеев Б. Л. досліджував передумови та перспективи розвитку етнічного туризму в Криму. Втім, чіткого визначення цього поняття також не наводить, не використовує він і поняття етнокультурних або етнічних ресурсів. Але говорить про етнічний вид туризму і пов'язує його з різними етнічними спільнотами, що історично мешкають у Криму [7, с. 95].

Конкретизуючи своє бачення перспектив етнічного туризму, він визначає їх за напрямками етносоціального відродження спільнот: кримських татар, німців, греків, вірмен, болгар, караїмові відкриття туристичних об'єктів на основі ознайомлення із самобутністю життя і творчої діяльності етнічних спільнот [7, с. 101]. Дослідник зазначає, що місцеве поліетнічне населення здатне «створити природні туристичні ресурси для масового ознайомлення туристів, надаючи їм не тільки візуальне ознайомлення з національним побутом, традиціями, одягом, господарським начинням, а й можливість відчутти результати національної майстерності в національній кухні, побачити національні танці; увезти на пам'ять вироби народної майстерності у вигляді сувенірної продукції, одягу, взуття, прикрас, що мають суто національний характер [7, с. 102].

Інший вітчизняний автор А. Молодецький виділяє в'їзний етнічний туризм, досліджує його на прикладі Північного Причорномор'я і виділяє роль історико-культурних ресурсів у розвитку етнічного туризму. Використовує поняття етнічно-орієнтованих туристичних ресурсів, наводячи як приклад місто Болград та деякі сільські поселення, пов'язані із болгарською етнічною історією. Відвідувачами постають болгарські туристи, через збереження тут старовинних болгарських традицій та звичаїв, самобутніх болгарських діалектів, які

майже не збереглися на історичній батьківщині. Додаються і біосоціальні ресурси, пов'язані із життям Х. Ботева, Г. Раковського й інших видатних діячів болгарської культури [8, с. 107].

М. Орлова в своєму дослідженні розглядала етнічний туризм як підвид пізнавального туризму (наприкладі Одеської області), а ресурси етнічного туризму поділила на типи: етнічні артефакти, ансамблі етнічних артефактів та етнічні ландшафти [9].

На думку Т. Пархоменко, «етнічний туризм задовольняє потребу у підкріпленні національної ідентичності людини, її національної тожності, тобто включеності в певну соціальну спільноту на підставі спільного походження, ототожнення з певною культурою: мовою, ціннісним кодом, стереотипами світосприйняття і поведінки, побутовими традиціями тощо» [10, с. 63].

У Програмі Державної програми розвитку туризму в Україні до 2010 р. етнічний туризм визначався як «подорожі, що направлені на збереження і розвиток культури, історичних традицій, мови нації».

Перелічені туристичні атракції і складають фактично не просто культурні чи культурно-історичні ресурси етнічного туризму, а етнокультурні ресурси туризму. Втім, таке поняття в літературі майже не використовується.

Наприклад, серед понять, наведених у «Туристському словнику-довіднику» В. Федорченка і І. Мініч [11], не тільки поняття етнокультурних, а й узагалі туристичних ресурсів немає. А ось у аналогічному словникові, складеному російськими авторами І. Зоріним і В. Квартальним, є поняття ресурсів туристських. Вони визначаються як «природні, історичні, соціально-культурні об'єкти, з об'єктами туристичного показу включно, а також інші об'єкти, здатні задовольняти духовні потреби туристів, сприяти відновленню та розвитку їх фізичних сил, природні та антропогенні геосистеми, тіла та явища природи, артефакти, які мають комфортні властивості і споживчу вартість для рекреаційної діяльності і можуть бути використані для організації відпочинку та оздоровлення певного контингенту людей в певний фіксований час за допомогою технології та наявних матеріальних можливостей» [12, с. 446–447].

Вітчизняний автор О. Любіцева пропонує звужене трактування цього ж поняття: «Туристичні ресурси — це об'єкти природи, історії, культури, поточні події, явища, які можуть бути використані при створенні та реалізації туристичного продукту. Туристичні ресурси — це частина туристсько-рекреаційного потенціалу певної території, яка включена до складу туристичного продукту і підлягає реалізації з туристичною метою». Поняття «туристичні ресурси» і «рекреаційні ресурси» використовуються як синоніми. «Оскільки туризм є мобільною формою рекреаційної діяльності, саме наявність та територіальна локалізація перш за все природних та культурно-історичних ресурсів визначає туристсько-рекреаційну спеціалізацію певних територій» [13, с. 30–31].

Поняття «туристичних ресурсів» набуло поширення вживаним останнім часом, до того ж, замінювалось або використовувалось поряд із поняттям «рекреаційних» або «рекреаційно-туристичних ресурсів».

Характеристиці і можливостям використання наявних рекреаційних ресурсів, аналізові функціонування рекреаційної сфери та перспективам її розвитку в регіонах присвячені праці таких дослідників, як І. В. Смаль, В. В. Смаль, В. Г. Жученко, В. І. Павлов, Л. М. Черчик, В. Т. Денисюк, Р. Р. Возняк, А. Г. Охріменко, Е. Щепанський.

Так, В. Стафійчук використовує поняття рекреаційних ресурсів, розуміючи під ними «об'єкти і явища природного та антропогенного походження, що мають сприятливі для рекреаційної діяльності якісні і кількісні параметри і виступають матеріальною основою для територіальної організації оздоровлення і лікування людей, формування і спеціалізації рекреаційних районів (центрів) та забезпечують їх економічну ефективність» [14, с.12].

О. Любіцева виділяє і етнічні ресурси Полісся, щоправда, вони подані лише як українські: культури поліщуків та литвинів [13, с. 276–278]. Але історія Полісся, зокрема й території сучасної Житомирської області, поліетнічна.

Визначаючи поняття етнічна культура, О. Любіцева цитує Енциклопедію етнокультурознавства: «Одним з видів культури, який характеризується певною організацією духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності і світосприйняття, в основу якої покладено звичаї, традиції, норми і цінності притаманні даному етносу, є етнічна культура» [13, с. 106].

Л. Матвеева пропонує таке визначення етнічної культури — це культура людей, пов'язаних між собою спільністю історичного походження і території проживання, тобто єдністю «крові та землі» [15].

Стриженем етнічної культури є традиційна культура: мова, традиції, виховання, вся суспільна практика, стереотипи побутової поведінки і системи господарювання: виготовлення і використання певних знарядь праці, звичаї, ритуали тощо.

О. Світловський наводить таке визначення етнічної культури — успадкований від предків комплекс матеріальної й духовної культури, що визначає стиль життя і виконує етнодентифікаційну роль [16].

Отже, можна відзначити, що етнічна культура складається з матеріальної, передусім побутової і господарської, і нематеріальної: звичаї, традиції, обряди, (тобто усталеної, традиційної). Хоча вона може містити й елементи загальних історико-культурних ресурсів у разі, якщо вони відбивають типові етнічні особливості архітектури чи містобудівництва, а також біосоціальні ресурси, які пов'язані з життям та діяльністю представників відповідного етносу.

Можна підсумувати: туристична Житомирщина та її етнокультурні ресурси досліджені недостатньо, а етнокультурні ресурси Житомирщини як такі зовсім не досліджені. Поняття «етнотуризм»

узагалі не має наукового визначення і не набуло поширення в нашій державі. Тому розвиток етнотуризму має сприяти не лише популяризації туристичної галузі на Житомирщині, а й узагалі розвиткові туристичної індустрії в Україні.

Сьогодні культурологія розглядає туризм як важливу складову масової культури [17]. Десятки мільйонів людей з усіх країн світу відвідують музеї, релігійні храми, середньовічні замки, ознайомлюються на музичних фестивалях з останніми досягненнями візуального мистецтва, закупають величезну кількість сувенірів, які відображають етнографічний характер відвідуваної країни в цілому чи певної місцевості, переїжджаючи з міста в місто, з країни в країну, з материка на материк. Можливість долучитися до оригіналів світового мистецтва в країні їх перебування виникла в людей лише в наші дні — завдяки розвиткові транспорту, індустрії туризму, інформаційних технологій, у зв'язку з більшою відкритістю державних кордонів та прагненням землян ознайомитися з культурним різноманіттям планети, яку вони населяють.

Список літератури

1. Хвостенко С. Туризм на Україні / С. Хвостенко. — К. : «Здоров'я», 1976. — 120 с.
2. Погребелький М. Туризм та подорожі / М. Погребелький. — К.-Л., 1948.
3. Ковалюк Р. Українська мандрівка в Галичині у XIX ст. / Р. Ковалюк // З історії вітчизняного туризму: «Зб. наук. ст.» — К. : ТОВ «Час пік», 1997. — С. 32–37.
4. В. С. Косенко і культурно-мистецькі традиції Волині-Житомирщини: наук. збірн. [Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю Житомирщина муз. училища ім. В. С. Косенка (24-26 берез. 2005р.)] / Ред.-упор. Н. І. Качоровська, П. Х. Даценко. — Житомир : Косенко, 2005. — 128 с.
5. Кухаренко Ю. В. Первобытные памятники Полесья / Ю. В. Кухаренко. — М.-Л. : Наука, 1962. — 24 с.
6. Голіков А. П. Вступ до економічної та соціальної географії : підручник / А. П. Голіков, Я. Б. Олійник, А. П. Степаненко. — К. : Либідь, 1996. — 320 с.
7. Финогеев Б. Л. Предпосылки и перспективы развития этнического туризма в Крыму / Б. Л. Финогеев, В. И. Шостка // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1. Частина перша. — К. : КМ-Трейдінг, 1998. — С. 95–107.
8. Молодецький А. Е. Історико-культурні ресурси в'їзного етнічного туризму у Північно-Західному Причорномор'ї / А. Е. Молодецький // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 5. — К., 2004. — С. 106–113.
9. Орлова М. Л. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області) : дис... канд. наук: 11.00.02 / М. Л. Орлова. — Одеса, 2009. — 251 с.
10. Пархоменко Т. С. Антропологія туризму / Т. С. Пархоменко // Філософія туризму. Навчальний посібник. — К. : Кондор, 2004. — С. 57–65.

Розділ 1. Теорія та історія культури

---

11. Федорченко В. К. Туристський словник-довідник / В. К. Федорченко, І. М. Мініч. — К. : Дніпро, 2000. — 154 с.
12. Зорин И. В. Туристский терминологический словарь / И. В. Зорин, В. А. Квартальнов. — М. : Советский спорт, 1999. — 664 с.
13. Любіцева О. О. Туристичні ресурси України / О. О. Любіцева, Є. В. Панкова, В. І. Стафійчук. — К. : Альтерпрес, 2007. — 369 с.:іл., картосхеми.
14. Стафійчук В. І. Рекреологія. Навч. посіб. / В. І. Стафійчук. — К. : Альт прес, 2006. — 264 с. : картосхеми 15.
15. Матвеева Л. Л. Культурологія: курс лекцій: навч. посібник / Л. Л. Матвеева. — К. : Либідь, 2005. — С. 484.
16. Світловський О. Т. Основи етнодемографії / О. Т. Світловський. — Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. — С. 16.
17. Добренъков В. И. Фундаментальная социология: В 15 т. — Т. 11: Культура и религія / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко — М. : ИНФРА-М, 2007. — С. 346–347.

Надійшла до редколегії 06.03.2013 р.